

KORXONADA ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI HISOBI, TAYYOR MAHSULOT HARAKATI VA TAXMINIY KALKULYATSIYA

G'ofurjonova Muslimaxon Mavlonbek qizi

Andijon Davlat Texnika Instituti

Iqtisodiyot va boshqaruv fakulteti

Buxgalteriya hisobi va audit yonalishi

4 kurs 18-22 guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sutni qayta ishlash sanoati korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, tayyor mahsulot harakati va ichki nazorat tizimini baholash masalalari tadqiq etilgan. "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yilgi moliyaviy hisobotlari ma'lumotlari asosida tez aylanuvchi ishlab chiqarish-sotuv modelida hujjat aylanishi intizomi va "cut-off" (davrlararo uzilish) risklari tahlil qilingan. Korxonada mahsulotlar kesimida batafsil xarajatlar hisobi yuritilmasligi sababli, muallif tomonidan besh turdagi mahsulot (sut, qatiq, smetana, tvorog, pishloq) uchun mutanosib taqsimlash usulida taxminiy kalkulyatsiya modeli ishlab chiqilgan va norma-fakt tahlili tizimi asoslangan. Shuningdek, korxonaning past rentabellik darajasi ($1,06\%$) va aylanma aktivlar tarkibidagi debitorlik qarzlarning pul oqimlariga ta'siri baholanib, ichki nazorat tizimining kuchli va zaif tomonlari guruhlangan.

Kalit so'zlar: Ishlab chiqarish xarajatlari, tayyor mahsulot harakati, mutanosib taqsimlash usuli, taxminiy kalkulyatsiya, norma-fakt tahlili, yalpi rentabellik, davr xarajatlari, debitorlik qarzi, ichki nazorat, vaqt tamg'asi.

Avvalo, bu yerda xom sut qabul qilinishi, uning sifat ko'rsatkichlari bo'yicha baholanishi, laboratoriya tekshiruvlari, ishlab chiqarishga berilishi, qayta ishlash natijasida tayyor mahsulot olinishi va tayyor mahsulotning buyurtmachiga jo'natilishi zanjiri tavsiflanadi. Sutni qayta ishlash korxonasida birlamchi hujjatlar qatori keng bo'ladi: qabul dalolatnomasi, laboratoriya xulosasi, material chiqim talablari, smena hisobotlari, ishlab chiqarish dalolatnomalari, qadoqlash hujjatlari, jo'natish накладнойlari va schyot-fakturalar. Yakuniy ishda hisobning amaliy sxemasini aynan shu ketma-ketlikda bayon etish maqsadga muvofiq.¹

Korxona faoliyatida tayyor mahsulot qoldig'ining deyarli bo'lmasligi - mahsulotlarning ishlab chiqarishdan keyin to'g'ridan-to'g'ri sotuvchilarga yoki xaridorlarga buyurtma asosida jo'natilishi bilan izohlanadi. Bu holatni yakuniy ishda «hisobning zaifligi» deb emas, balki «tez aylanuvchi ishlab chiqarish-sotuv modelining natijasi» deb talqin qilish to'g'ri bo'ladi. Biroq shunday modelda hujjatlarni bir kunning o'zida yoki bir xil hisobot davrida rasmiylashtirish talabi yanada kuchayadi. Agar ishlab chiqarish dalolatnomasi, tayyor mahsulot qabul qilinishi va jo'natish hujjatlari o'rtasida

¹ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

vaqt tafovuti paydo bo'lsa, hisobotda tayyor mahsulot, sotilgan mahsulot tannarxi va daromad noto'g'ri davrga tushishi mumkin. Demak, bu yerda asosiy taklif - vaqt tang'asi va partiya bo'yicha kuzatuvni kuchaytirishdir.²

Korxona tomonidan bir dona yoki bir litr mahsulotning aniq tannarxi va sotuv narxi taqdim etilmagani sababli ishchi paketda umumiy tushum va umumiy tannarx mutanosib ravishda mahsulot turlariga taqsimlandi. Model shartli ravishda besh turdagi mahsulotni qamrab oldi: sut, qatiq, smetana, tvorog va pishloq. Taqsimotda korxonaning tarmoq xususiyati, ommaviy iste'mol mahsulotlari ulushi va marjaning nihoyatda pastligi e'tiborga olindi. Shu tariqa sut bo'yicha taxminiy birlik sotuv narxi 8 154 so'm, birlik tannarxi 8 085 so'm; qatiq bo'yicha mos ravishda 8 993 va 8 908 so'm; smetana bo'yicha 13 814 va 13 655 so'm; tvorog bo'yicha 21 584 va 21 303 so'm; pishloq bo'yicha 35 973 va 35 423 so'm deb baholandi. Yakuniy matnda bu ko'rsatkichlar korxonaning haqiqiy ichki kalkulyatsiyasi emas, balki tahliliy model ekanini ochiq ko'rsatish lozim.³

Birinchidan, mahsulot turi kesimida alohida kalkulyatsiya yuritilmasa, qaysi mahsulot foydaliroq, qaysi biri past marja bilan sotilayotgani aniqlanmaydi. Ikkinchidan, tayyor mahsulot qoldig'i kam bo'lgan korxonada hujjat aylanishi birlamchi nazoratning markaziga aylanadi; demak, bu bo'g'inda zaiflik bo'lsa, butun moliyaviy natija buziladi. Uchinchidan, umumiy tannarxning tushumga nisbatan juda yuqori ulushi ishlab chiqarish jarayonida norma va haqiqiy sarf o'rtasidagi farqlarni muntazam tahlil qilish zaruratini ko'rsatadi. Shu asosda yakuniy xulosa chiqarish mumkin: korxonada ishlab chiqarish hisobi mavjud, biroq uni mahsulotlar kesimi, partiyaviy kuzatuv va tezkor hujjatlashtirish bilan chuqurlashtirish hisob ma'lumotlarining boshqaruv qiymatini sezilarli oshiradi.⁴

Jadval 2.4.

Mahsulotlar bo'yicha taxminiy kalkulyatsiya (mutanosib taqsimlash usuli)

Mahsulot turi	Taxminiy yillik hajm, dona	Sof tushum, ming so'm	Tannarx, ming so'm	1 birlik sotuv narxi, so'm	1 birlik tannarxi, so'm	Marja, %
Sut, 1 l	180 000	1 467 702,26	1 455 226,79	8 154	8 085	0,85
Qatiq, 1 l	120 000	1 079 192,84	1 068 940,51	8 993	8 908	0,95
Smetana, 0.5 kg	50 000	690 683,42	682 740,56	13 814	13 655	1,15
Tvorog, 1	30 000	647 515,70	639 098,00	21 584	21 303	1,30

² 4-son BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar", 30.06.2020, LexUZ; VMQ №54 "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi...", 05.02.1999, LexUZ; IAS 2 Inventories, IFRS Foundation; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl.

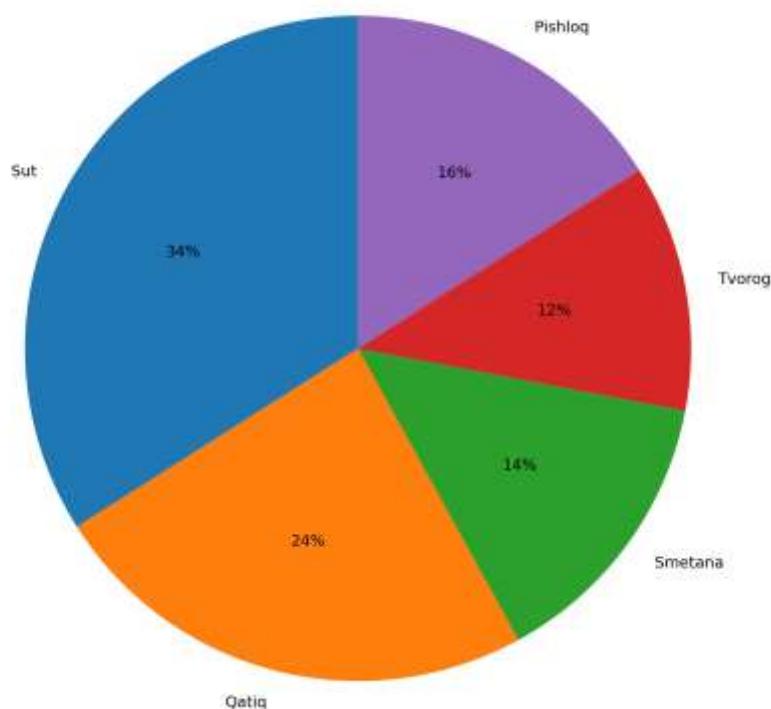
³ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

⁴ 4-son BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar", 30.06.2020, LexUZ; VMQ №54 "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi...", 05.02.1999, LexUZ; IAS 2 Inventories, IFRS Foundation; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl.

Mahsulot turi	Taxminiy yillik hajm, dona	Sof tushum, ming so'm	Tannarx, ming so'm	1 birlik sotuv narxi, so'm	1 birlik tannarxi, so'm	Marja, %
kg						
Pishloq, 1 kg	12 000	431 677,14	425 074,78	35 973	35 423	1,53

Manba: «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil umumiy sof tushumi va umumiy tannarxi ma'lumotlari mutanosib taqsimlash usuli asosida muallif tomonidan qayta ishlanib tuzildi. Jadval 2.4 taxminiy kalkulyatsiya natijalariga ko'ra barcha asosiy mahsulotlar bo'yicha marja juda past ekanini ko'rsatadi. Bu holat mahsulot nomenklaturasini alohida yuritmasdan turib umumiy foyda bilan cheklanib qolish qanchalik xavfli ekanini namoyish etadi. Ayniqsa sut va qatiq katta ulushni egallagan bo'lsa-da, ulardagi kichik xarajat og'ishining o'zi umumiy rentabellikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi.⁵

Taxminiy mahsulot portfeli bo'yicha sof tushum ulushi

2.3-rasm. Taxminiy mahsulot portfeli bo'yicha sof tushum ulushi

Manba: «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil umumiy sof tushumi ma'lumotlari mahsulot turlari bo'yicha mutanosib taqsimlanib, muallif tomonidan tuzildi.

⁵ «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

2.3-rasmga ko'ra, korxona aylanmasida sut va qatiq yetakchi o'rinni egallaydi. Pishloqning ulushi nisbatan kichik bo'lsa-da, birlik narxi yuqoriroq bo'lgani sababli u assortiment siyosatida strategik mahsulot sifatida qaralishi mumkin. Shu bois mahsulot portfeli tahlili faqat hajm emas, balki marja kesimida ham yuritilishi zarur.⁶

Jadval 2.5.

Sut mahsuloti bo'yicha norma-fakt taqqoslash namunasi

Ko'rsatkich	Norma	Fakt	Og'ish	Izoh
Xomashyo sarfi, l yoki kg	1,03	1,05	+0,02	Sifat farqi hisobiga me'yor ichida
Qo'shimcha materiallar, so'm	120,0	121,8	+1,8	Narx o'zgarishi kuzatilgan
Qadoqlash, so'm	110,0	111,65	+1,65	Birlik material qiymati oshgan
Ish haqi, so'm	85,0	85,85	+0,85	Smena yuklamasi ta'siri
Energiya, so'm	70,0	70,70	+0,70	Jihoz yuklanishi bilan bog'liq

Manba: 4-son BHMS, VMQ №54 va korxona hisobotlari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan, Ilova 10 namunaviy shakliga tayanib tayyorlandi. Jadval 2.5dan ko'rinadiki, har bir modda bo'yicha og'ish katta bo'lmasa ham, ularning yig'indisi birlik tannarxiga sezilarli bosim beradi. Past marjali korxonada aynan shunday mayda tafovutlar umumiy sof foydani kamaytiradi. Shu sababli norma-fakt tahlili amaliyotda har oy kamida bitta yetakchi mahsulot bo'yicha yuritilishi maqsadga muvofiq.⁷ Mahsulotlar bo'yicha batafsil taxminiy kalkulyatsiya Ilova 4 da, norma-fakt taqqoslash shaklining kengaytirilgan ko'rinishi esa Ilova 10-da keltirilgan.

2.3. Moliyaviy natijalar, rentabellik va ichki nazorat holatini baholash

Moliyaviy natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, korxona 2024 yilni sof foyda bilan yakunlagan bo'lsa-da, foydalilik darajasi juda past: yalpi rentabellik 1,06 foiz, sof rentabellik esa 0,90 foiz atrofida. Bu ko'rsatkichlar oziq-ovqat tarmog'ida raqobat kuchli, narx shakllanishi sezgir, xomashyo va qadoqlash xarajatlari esa tez o'zgaruvchan ekanidan dalolat beradi. Yakuniy matnda aynan rentabellikning pasayishi sabablarini guruhlash tavsiya etiladi: xomashyo narxi o'sishi, ishlab chiqarish yo'qotishlari, energiya xarajatlari, mahsulotlar bo'yicha marjaning noto'g'ri boshqarilishi, sotuv narxini qayta

⁶ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

⁷ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

ko'rib chiqish mexanizmining sustligi va ehtimol davr xarajatlarini hisobotda aks ettirishdagi tasnif muammolari.⁸

Tahlilning muhim jihati shundaki, hisobot davrida davr xarajatlari satrida nol ko'rsatkich qayd etilgan. Bunday holat amaliyotda ikki xil talqinga ega bo'lishi mumkin: birinchisi, xarajatlar haqiqatan boshqa satrlarda aks ettirilgan yoki sotilgan mahsulot tannarxiga qo'shib yuborilgan bo'lishi mumkin; ikkinchisi, davr xarajatlarini tan olish va tasniflashda uslubiy kamchilik mavjud bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Yakuniy BMI matnida bu masala juda ehtiyotkorlik bilan yozilishi kerak: «hisobot ma'lumotlari davr xarajatlari tasnifini qo'shimcha tekshirish zaruratini ko'rsatadi» degan shakl ilmiy va professional jihatdan to'g'ri bo'ladi. Aynan shu nuqta auditning muhim risk sohasi sifatida ajratilishi maqsadga muvofiq.⁹

Hisobotda davr xarajatlarining nol ko'rsatilishi auditor uchun alohida signal hisoblanadi. Chunki ayrim boshqaruv, sotuv yoki transport xarajatlari noto'g'ri ravishda ishlab chiqarish tannarxiga olib borilgan bo'lishi ehtimoli mavjud. Agar shunday holat bo'lsa, yalpi foyda, davr foydasi va sof foyda ko'rsatkichlari noto'g'ri talqin qilinishi mumkin.¹⁰

Tovar-moddiy zaxiralar ulushining pastligi sut mahsulotlari korxonasi uchun doimo salbiy holat emas. Aksincha, tez realizatsiya qilinadigan mahsulotlarda bu operatsion modelning o'ziga xos belgisi bo'lishi mumkin. Biroq ayni model hujjat aylanishi va daromadni tan olish sanasiga nisbatan yuqori intizomni talab etadi.¹¹

Joriy likvidlik ko'rsatkichi yuqori bo'lgani bilan, uning tarkibida debitorlik asosiy ulushni egallashi sababli likvidlikning sifati shartli ijobiy baholanadi. Ya'ni qog'ozdagi likvidlik pul oqimlarining haqiqiy tezligini to'liq aks ettirmasligi mumkin.¹²

Ichki nazoratni baholashda korxonaning kuchli va zaif tomonlarini muvozanatli ko'rsatish kerak. Kuchli jihatlar qatoriga mahsulotlarning tez sotilishi, zaxiralarning ortiqcha jamlanib qolmasligi, o'z mablag'lari ulushining yuqoriligi va qisqa muddatli majburiyatlarning nisbatan nazoratda ekanini kiritish mumkin. Zaif jihatlar esa debitorlik qarzlari ulushining balandligi, mahsulot turi kesimida marjinal tahlilning yetarli emasligi, tayyor mahsulot omborda uzoq saqlanmagani sababli hujjatlarning o'z vaqtida rasmiylashtirilishiga juda kuchli bog'liqlik va davr xarajatlari bo'yicha tasnif riskidir. Yakuniy ishda ichki nazoratni faqat «bor» yoki «yo'q» tarzida emas, balki jarayonlar kesimida tahlil qilish tavsiya etiladi: xarid, qabul qilish, ishlab chiqarish, jo'natish, inkasso va hisobotga yopish bosqichlari bo'yicha.¹³

⁸ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

⁹ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

¹⁰ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

¹¹ 4-son BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar", 30.06.2020, LexUZ; VMQ №54 "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi...", 05.02.1999, LexUZ; IAS 2 Inventories, IFRS Foundation; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl.

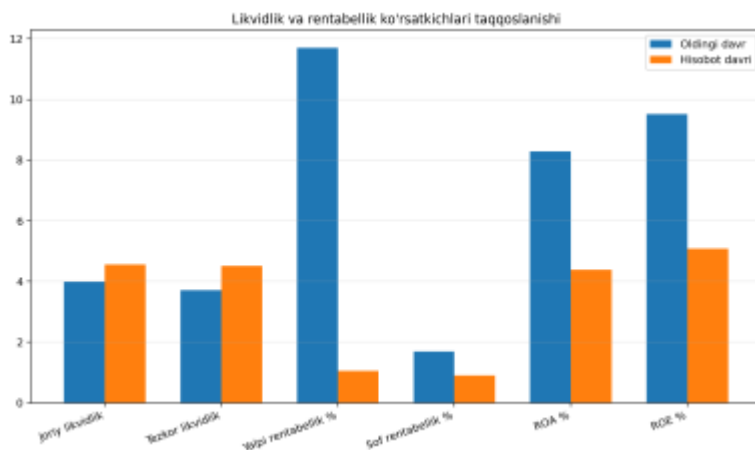
¹² "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl.

¹³ 19-son BHMS "Inventarizatsiyani tashkil etish va o'tkazish", reg. №3548, 12.08.2024, LexUZ; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

MODERN EDUCATIONAL SYSTEM AND INNOVATIVE TEACHING SOLUTIONS

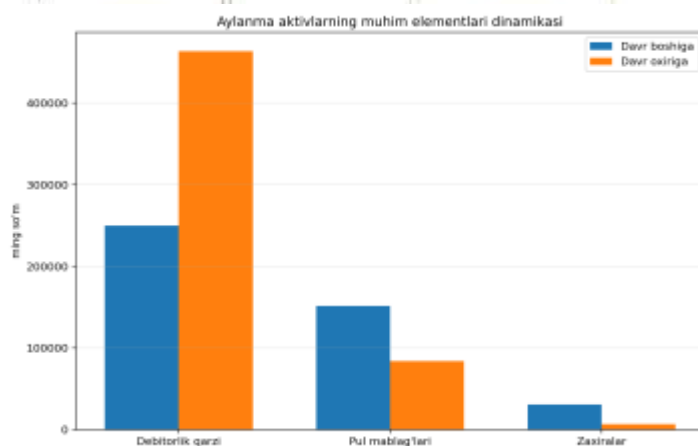
Ya'ni, korxona hozirgi modelda ham ishlamoqda, ammo iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun mahsulotlar bo'yicha marjinal hisobot, debitorlikning qarish tahlili, norma va haqiqiy sarf solishtiruvlari, davr xarajatlari monitoringi va ichki audit elementlari zarur. Bu xulosa uchinchi bobdagi takliflarga tabiiy o'tish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi.¹⁴

Chap ustunda mavjud ijobiy amaliyot, o'ng ustunda takomillashtirishni talab qiladigan jihatlar aks ettiriladi.

2.4-rasm. Likvidlik va rentabellik ko'rsatkichlari taqqoslanishi

Manba: «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar hisobotlari ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi. 2.4-rasm joriy va tezkor likvidlik ko'rsatkichlari nisbatan ijobiy ekanini, biroq yalpi va sof rentabellik ko'rsatkichlari ancha pasayganini ko'rsatadi. Bu shuni anglatadiki, korxona moliyaviy barqarorligi faqat balans tuzilmasi bilan baholanmasligi kerak; rentabellikning pasayishi ishlab chiqarish tannarxini chuqur tahlil qilishni talab qiladi.¹⁵

2.5-rasm. Aylanma aktivlarning muhim elementlari dinamikasi

Manba: «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi (1-shakl) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi. 2.5-rasmda debitorlik qarzlari ko'payishi bilan birga pul mablag'larining kamaygani ko'rinadi. Mazkur tendensiya ishlab

¹⁴ «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

¹⁵ «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

chiqarilgan mahsulot tez sotilayotgan bo'lsa ham, pulning qaytib kelish davri uzayib borayotganini ko'rsatadi. Demak, ichki nazorat tizimida inkasso va qarzдорlik monitoringi alohida blok sifatida shakllantirilishi kerak.¹⁶

Jadval 2.6.

Korxonadagi ichki nazoratning kuchli va zaif tomonlari

Mavjud kuchli tomonlar	Takomillashtirish talab etadigan jihatlar
Mahsulotning tez sotilishi va omborda ortiqcha qoldiq jamlanmasligi	Debitorlik qarzlari ulushining yuqoriligi va inkasso nazoratining sustligi
Xususiy kapital ulushining yuqoriligi	Mahsulot turlari bo'yicha batafsil kalkulyatsiyaning yetarli emasligi
Likvidlik koeffitsiyentlarining qoniqarli darajada bo'lishi	Davr xarajatlarini tasniflash va cut-off nazoratini aniqlashtirish zarurligi
Tezkor jo'natish modeli mahsulotning buzilib qolish xavfini kamaytiradi	Hujjat aylanishida kechikish bo'lsa, daromadni noto'g'ri davrga yozish xavfi kuchayadi

Manba: «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil moliyaviy hisobotlari ma'lumotlari va ichki nazorat bo'yicha muallif xulosalari asosida tuzildi. Jadval 2.6 ichki nazoratni biryoqlama salbiy baholash to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Korxonaning kuchli tomonlari mavjud, biroq ular boshqaruv hisobi yetarli rivojlanmagani sababli to'liq samara bermayapti.. Ichki nazorat savolnomasi Ilova 7da keltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (4-son BHMS) **“Tovar-moddiy zaxiralar”**. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020-yil 30-iyunda ro'yxatdan o'tkazilgan (Lex.uz).
2. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (19-son BHMS) **“Inventarizatsiyani tashkil etish va o'tkazish”**. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2024-yil 12-avgustda ro'yxatdan o'tkazilgan, reg. №3548 (Lex.uz).
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida”gi Nizom (Lex.uz).
4. **IAS 2 "Inventories"** (Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari – IFRS Foundation).
5. **“JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil yakuni bo'yicha “Buxgalteriya balansi”** (1-son shakl).
6. **“JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil yakuni bo'yicha “Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot”** (2-son shakl).

¹⁶ “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl.

7. “**JILO GAVHAR LYUKS**” MChJning ichki laboratoriya xulosalari, qabul dalolatnomalari va smena hisobotlari ma’lumotlari (2024-y.).

8. Axmedjanov, K. B., & Urazov, K. B. (2021). *Boshqaruv hisobi*. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: "Iqtisod-Moliya".

9. Do‘stmuradov, R. D. (2020). *Audit asoslari*. Darslik. Toshkent: "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi".

10. Drury, C. (2020). *Management and Cost Accounting* (11th ed.). Cengage Learning EMEA.

